

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И
СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӘОЖ 82.091

ГТАХР 17.82.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.035>

М.ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ОРЫС ӘДЕБИЕТІ: ИДЕЯЛЫҚ ЖӘНЕ
АРХЕТИПТІК АСПЕКТІЛЕР

*** Болсынбаева А.Ж.¹, Ханкей Е.²**

***^{1, 2} М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты**
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесі Лев Толстойдың «Қажымұрат» повесімен салыстырмалы-типологиялық тұрғыда талданып, батыр, құрбан және еркін адам архетиптерінің көрінісі айқындалады. Зерттеудің өзектілігі – Бақтығұл тұлғасын тек тарихи-әлеуметтік шындықтың өкілі ретінде емес, әлемдік мәдениеттегі әмбебап қаһармандық модельдердің бірі ретінде қарастыру қажеттілігінде. Қазақ және орыс әдебиеттеріндегі қаһарман архетиптерінің үндестігін саралау арқылы ұлттық образдың жалпыадамзаттық мазмұнын ашу – қазіргі салыстырмалы әдебиеттану ғылымы үшін маңызды мәселелердің бірі.

Зерттеудің мақсаты – Бақтығұл бейнесінің архетиптік негіздерін анықтап, оны орыс әдебиетіндегі параллель кейіпкерлермен, соның ішінде Қажымұрат тұлғасымен идеялық-психологиялық тұрғыда салыстыру.

Зерттеу барысында салыстырмалы әдебиеттану, типологиялық талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде Бақтығұлдың әділет жолындағы күрескерлігі, әлеуметтік қыспаққа түскен халық өкілі ретіндегі гуманистік болмысы және жүйелі әділетсіздікке қарсы тұрған тұлғаның ішкі драмасы Қажымұрат бейнесімен сабақтастықта зерделенді. Бұл салыстыру Бақтығұл тұлғасының ұлттық әдеби дәстүр аясымен шектелмей, әлем әдебиетіндегі көркем тұлғалар қатарынан да өзіндік орын алатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық маңызы – қазақ әдебиетіндегі қаһарман концепциясын әлемдік әдеби үдеріс контекстінде пайымдауға жол ашуында.

Практикалық маңызы – нәтижелерін жоғары оқу орындарының әдебиеттану курстарында, арнайы семинарлар мен салыстырмалы әдебиет пәндерінде қолдануға болатындығында. Қорытындысында Бақтығұл бейнесі әлеуметтік әділетсіздікке қарсы тұрған, қоғамдық мұратты жеке мүддеден

жоғары қоятын рухани биік әмбебап қаһарман ретінде тұжырымдалады. Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі қазақ әдебиетінде әлеуметтік әділетсіздік пен жеке тұлға еркіндігі проблематикасын жүйелі әрі көркемдік-идеялық деңгейде алғаш пайымдаған туындылардың бірі ретінде бағаланады. Шығармадағы Бақтығұл образы ұлттық әдеби контекст аясымен шектелмей, орыс әдебиетінде қалыптасқан архетиптік модельдермен типологиялық параллельдер түзетін күрделі көркемдік тұлға ретінде танылады.

Тірек сөздер: архетип, компаративистика, әмбебап, әдеби дәстүр, рухани, еркіндік, концепция, тарихи шындық

Кіріспе

М.Әуезовтің артына қалдырған рухани мол мұрасының, әлі де болса ашылмаған қырлары мен сырларының көп екендігі айтпаса да түсінікті. Әлемдегі кез-келген кемеңгер жазушының шығармашылығы тәрізді М.Әуезов шығармаларының тағлымы – таусылмас қазына.

Қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов шығармашылығы ұлттық рухани болмысты терең бейнелеуімен қатар, әлемдік әдеби үдерістермен, соның ішінде орыс әдебиетімен идеялық және көркемдік тұрғыда тығыз сабақтасып жатады. Әсіресе адамгершілік, әділет, зорлық пен зұлымдық, ар-ождан мәселелері қазақ және орыс классикасында ортақ гуманистік мұраттар аясында көрініс табады. Бұл жағынан қарасақ, Лев Толстой шығармаларындағы адамгершілік пен өмір мәнін іздеу ойлары мен Мұхтар Әуезов прозасындағы қоғам мен адам жанын терең суреттеу арасында үйлесімділік бар.

Аталған мақала «Қажымұрат» повесі мен «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасын салыстыра отырып, олардың идеялық және архетиптік қырларын талдауға бағытталады. Екі туындыда да отаршылдық қысым, әлеуметтік әділетсіздік және жеке тұлғаның трагедиясы кеңінен суреттеледі. Л.Толстойдың Қажымұраты мен Әуезовтің Бақтығұлы – еркіндік пен намыс жолында күрескен тұлғалар. Олардың тағдырынан еркіндік жолындағы күрес пен сол күрестің құрбанына айналған қаһарманға тән архетиптік сипаттарды көруге болады.

Сонымен қатар, екі шығармада да адам мен билік арасындағы қайшылық, ішкі арпалыс, тағдыр тәлкегі көркемдік шешім арқылы терең ашылады. Толстой қаһарманын тарихи-эпикалық кеңістікте бейнелесе, Әуезов қазақ қоғамының әлеуметтік-психологиялық шындығын ұлттық бояумен суреттейді. Дегенмен, екі туындыны біріктіретін ортақ идея – адамдық қадір-қасиет пен еркіндік құндылығы. Осы тұрғыдан алғанда, бұл тақырып қазақ және орыс әдебиеттерінің рухани үндестігін, ортақ архетиптік модельдерін және тарихи тағдырлар тоғысындағы көркемдік шешімдерін айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысының негізгі нысаны – Лев Толстойдың Қажымұрат

повесі мен Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасы. Аталған туындылардың толық мәтіндері, сондай-ақ олардың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін талдауға арналған әдебиеттану еңбектері, сын мақалалар мен ғылыми зерттеулер қосымша материал ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында екі шығармадағы кейіпкер бейнесі, тарихи-әлеуметтік жағдай, авторлық ұстаным және көркемдік жүйе салыстырмалы түрде талдауға алынды.

Зерттеу әдістері:

1.Салыстырмалы-типологиялық әдіс – екі шығармадағы идеялық үндестіктер мен айырмашылықтарды, қаһарман бейнесінің типологиялық ұқсастықтарын анықтау мақсатында қолданылды.

2.Идеялық-көркемдік талдау әдісі – туындылардағы негізгі идеялар, авторлық концепция, адам мен қоғам мәселесін ашу тәсілдерін саралау үшін пайдаланылды.

3.Архетиптік талдау әдісі – кейіпкерлер бойындағы еркіндік үшін күрес, құрбандық және әділетке ұмтылу сияқты ортақ сипаттарды анықтау үшін қолданылды.

4.Тарихи-әдеби әдіс – шығармалардың жазылу дәуірі мен тарихи жағдайларын ескере отырып, олардың қоғамдық-әлеуметтік мазмұнын түсіндіруде пайдаланылды.

Осы әдістер кешені зерттеу тақырыбының идеялық және архетиптік қырларын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді және қазақ, орыс әдебиеті арасындағы рухани сабақтастықты ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Өткен ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік ахуалын, ондағы күрделі өзгерістер мен адам болмысының психологиялық қырларын шынайы суреттеу – Мұхтар Әуезов шығармашылығының басты ерекшеліктерінің бірі. Жазушының өмірде болған оқиғаға сүйеніп жазған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде әлеуметтік теңсіздік пен жеке адам тағдыры өзара сабақтастықта қарастырылып, әділет пен озбырлық арасындағы тартыс көркемдік тұрғыдан терең ашылады.

Әдебиет адамзат рухының көрінісі ретінде әр дәуірде қоғам мен тұлға арасындағы қайшылықты терең бейнелейді. Солардың бірі – бүлікшіл (бунтарь) тақырыбы, яғни әділетсіздікке қарсы ішкі және сыртқы күрес. Бұл идея әлем әдебиетінде де, қазақ әдебиетінде де ерекше орын алады.

Қазақ әдебиетінде бұл тақырыпта М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдары жазылған «Қараш Қараш оқиғасы» [1] повесін атауға болады. Шығарманың үш нұсқасы жазылды (1927, 1936, 1957). М. Әуезов алғашқы туындыларында адам тағдыры мен оның ішкі жан күйзелістерін бейнелеуге баса назар аударып, сол арқылы қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтар мен келеңсіз құбылыстардың шынайы сипатын көрсетуге ұмтылды. Ал, жиырмасыншы жылдардың соңында жаңа үрдіске – тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы тартысты жете суреттеуге бет бұрыс жасады. Бұл

өзгерісті жазушы 1927 жылы жазылған шығарманың бірінші нұсқасына арқау етті. Бұл шығарма алғаш рет тартысқа құрылған күрделі туынды болды. Шығарманың алғашқы нұсқасында жазушы Бақтығұл бейнесі арқылы адамның рухани тәуелсіздігі мен жеке бас еркіндігі мәселесін алға шығарады. Өз бостандығы үшін күресіп, бойындағы кек пен қарсылықты әрекет арқылы білдірген кейіпкер ақырында барынан айырылады. Соған қарамастан, болысты атып өлтіргеннен кейін де Бақтығұлдың рухы сынбайды: бұрын өзі қатты қорыққан абақты мен кісен де оның жігерін жасыта алмайды. Осылайша, шығарманың алғашқы нұсқасында еркіндікке ұмтылған дала адамының қайсарлығы мен қарсылық рухы негізгі идеялық өзекке айналады.

Шығармадағы ел өмірінің шынайы суреттері, психологиялық талдауға құрылған адам жанының ішкі бұлқыныстары, оқиға өрімдері мен қақтығыстар, мөлдіреген табиғат суреттері мен көркем тіл бәрі-бәрі әлем әдебиетінің сол дәуірдегі биік өресіне сай келетін нәрлі туынды болатын. «Қаламгердің жиырмасыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық қадамдары – «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман». Осыған дейінгі шығармаларында М.Әуезов көбінесе қоғамдық, әлеуметтік қайшылықтарды ашуды, әшкерлеуді ғана негізгі нысана етіп келсе, ендігі жерде бостандық, ерік, бақыт үшін қажырлы күреске шыға алатын жандардың тағдырын көрсетуге ойысты. Суреткер өзінің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде өктемдікке қарсы наразылық білдіріп қана қоймай, әлеуметтік теңдік үшін күресе білетін езілген тап өкілінің толыққанды ұнамды бейнесін жасады» [2], – деп тұжырымдайды жазушының алғашқы кезеңдегі шығармашылығына талдау жасаған ғалым Р.Бердібаев. Демек, Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі әділетсіздікке мойынсұнбай, оған қарсы күреске шыққан қайсар тұлға. Оның іс-әрекетін қалыптасқан тәртіпке қарсылық ретінде ғана емес, арнамысын қорғауға және қоғамдағы әділетсіздікке қарсы тұруға бағытталған күрес ретінде бағалауға болады.

1927 жылғы нұсқасында автордың ұстанған мақсаты – тәуелсіз рухтың бүлікшіл табиғатын ашу. Бұл нұсқада Бақтығұлдың тағдыр талқысына қарсы шыққан феодалдық қоғамның барымташысы, жортуылшысының ерлік мінезі басым келеді. Осы ретте Бақтығұл тағдырының біреудің қолында емес, өзінің еркінде, өз иелігінде болуға ұмтылған адам екендігін танытады. Алғашқы нұсқада жазушы оны байдың есігінің алдында жүрген кедей етіп көрсетпейді, оның өзінің меншігі бар екенін аңғарту арқылы бостандығын аңдатады. Осы нұсқадағы жазушы аңсары ауған идея – патшалық бодандық пен феодалдық билік режимге көрсетілген қарсылық. Бұндағы суреткердің ерекшелігі Бақтығұлдың күрес жолын үлгі етіп көрсетуінде емес, өмір шындығы осы дегенді меңзеуінде. Шығарманың алғашқы нұсқасы жазылған тұста әдебиетімізде бұндай бүлікшілдік мінез көрініс таппаған. Жазушы-ғалым Т.Жұртбай «Қараш-Қараш оқиғасының» алғашқы нұсқасын «қоғам мен жеке адамның арасындағы қарама-қайшылықты, жалғыздың жанталасын бейнелеген қазақ әдебиетіндегі тұңғыш туынды» деп бағалайды [3, 43-б.].

Сондықтан да М.Әуезовтің бұл шығармаға қайта оралуын (1957 нұсқа) оның алғашқы нұсқаға көңілі толмай, көркемдік жағынан ұштай түсу ниетімен түсіндіруге әсте болмайды. Жазушының «Қараш-Қарашты» қайта жазуы сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік жағдайдың қысымынан туған мәжбүрлік болатын. Өйткені басқа шығармаларына қарағанда 1927 жылғы нұсқасындағы бүлікшіл кейіпкерден таптық, әлеуметтік сарынды жақтаушы кейіпті көрсету қолайлылау болған. Яғни, екінші нұсқадағы жазушының идеялық тұғырнамасы, алдыңғыдан мүлде басқа сипатқа ауысады.

Жазушы бұл шығармасын өңдеуге идеологиялық қысым тегеурінімен барған. Осыдан келіп шығармаға повестің бүкіл идеялық бағытын өзгертетін мүлде жаңа тарау енгізген. Осы тыңнан қосылған бөлімнің негізінде повестің ішкі құрылысына, оқиға желісіне, кейіпкерлер арасындағы тартыс және көркемдік шешім мүлде жаңаша тұрғыда өріс алған. Екі нұсқаны салыстыра оқығанда көзге бірден түсетін осы айырмашылықтардың өзінен-ақ көптеген нәрселерді қайта пайымдауға, заман ағымы суреткерді қандай ұстаным, позицияларға еріксіз алып барғандығын ашып-анықтауға итермелейді.

Шығарманың кейінгі нұсқасында Бақтығұл мен Саймасай арасындағы тартыс Тектіғұл тағдырымен сабақтастырылып, әлеуметтік сипатта тереңдей түседі. Бақтығұлдың әрекетіне інісінің өлімі үшін кек қайтару, оның есесін өтеу ниеті негіз болады. Осы арқылы жазушы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің себептері мен оның адам тағдырына әсерін ашуға басымдық береді. Ал алғашқы нұсқада кейіпкердің ішкі әлеміне, психологиялық күйзелісі мен рухани толғанысына көбірек назар аударылған. Тағдырдың ауыр сынағына тап болған адамның өзіндік жол іздеуі, қалыптасқан жағдайға қарсылығы мен ішкі рухани арпалысы шығармадағы негізгі идеялық арнаға айналады. Кейінгі нұсқада бұл бағыт өзгеріп, оқиға желісінде кедей мен бай арасындағы әлеуметтік қайшылық алдыңғы орынға шығады. Жалпы М.Әуезовтің қазақ халқының болмысын терең меңгерген қаламгер екенін, оның шығармаларында батырлық рух және ұлттық мінездің көркем бейнеленгенін көптеген зерттеу еңбектерінде қарастырылғанын жақсы білеміз [4, 288-б.]. Аталған шығарманың екі нұсқасына да ортақ басты идеялық бағдар осындай мазмұнда өрбиді. Осыған орай мақалада туындының айрықша идеялық концепциясы мен архетиптік сипаты сараланып, ол орыс әдебиетіндегі мазмұндас кейіпкерлермен типологиялық салыстыру негізінде талданады. Мұндай салыстырмалы талдау кейіпкер бейнесінің тек ұлттық әдебиет шеңберінде ғана емес, әлемдік әдеби үдеріс аясында да мәнді орын алатынын дәйектеуге мүмкіндік береді.

Бұл тақырыпта орыс әдебиетінің классиктері Л.Толстой «Қажымұрат», М.Горький «Челкаш» атты шығармаларын жазған.

М.Горькийдің қоғамдағы бүлікшіл, еркін тақырыпта жазылған «Челкаш» шығармасын сол жылдары қазақтың билік заңын, барымта мен рулық партия жігінің қыртыс-қыртысын қанық білетін Тұрағұл Абайұлы

Құнанбаев аударса, осы мазмұнда М.Әуезов тың шығарма жазды. Тұрағұл Абай баласының аяқталмаған осы аудармасы «Таң» журналының 1925 жылғы N3 санының әдебиет бөлімінде жарық көрді.

М.Горький Челкашты ұры, қаңғыбас етіп суреттегенмен, оның адамдық қасиетін, бойындағы қайрат пен күштің адам игілігі үшін жұмсалып керектігін көрсетсе, М.Әуезов Бақтығұлдың езгіде жүріп, адамдық қасиетін жоғалтпайтын күш-қайратын жазады. Бақтығұл мен Челкаштың ұқсастығы аз емес. Еркіндікті көздеген ол – біреуге тәуелді болуға, аяғын тұсаулауға қарсы. Өзіне-өзі қожа болу. Сондықтан ол – өз ортасынан, қайыршыланған деревнядан күн көріс іздеп кеткен шаруа өкілі. М.Горький «Челкаш» шығармасы арқылы өз ортасынан адасып, оның мүддесін түсінбейтін, бірақ кейіпкерінің адамдық бейнесін жоғалтпағанын көрсетеді. Ол Челкаштың тонаушылық, зұлымдық істерінің өзінен ірі қимылды көрсетеді. Оны қорқақ пен жеке меншіктің құлына айналған адамдарға қарсы қояды. М.Әуезов те Бақтығұлды бай-болыстардың езгісіне қарсы қояды. Болысқа оқ атуында отаршылыққа қарсылық бар. Шығармада Челкаштың өз ортасында көрсеткен қарсылық күшінің әлсіздігі, шектеулілігі, болашағы жоқ бүлікшілдігі көрсетілген. Бірақ Горький әлеуметтік теңсіздік пен қанаушылыққа қарсы күрестің бағытын айқындап, оның тарихи-әлеуметтік негізін ашуға ұмтылды. Бақтығұлдың қарсылығы да стихиялы сипатта болды, дегенмен Әуезов те қарсылықтың белгілі бір жолын көркемдік тұрғыда меңзейді.

Орыс әдебиетінде осы тақырыпқа қалам тартқан ұлы жазушы Л.Толстой 1906 жылы күнделік дәптеріне былай деп жазыпты: «Қыдыруға шықтым. Күзді күні таңертең. Күн тамаша жібектей жұмсақ, жылы, жапырақтардың иісі аңқиды. Таңырқарлық жаратылыстың кең дала, қалың орманы, суы, құсы, аңмен бірге адамдар да өзіне басқа қала жасалынды жаратылысын соғып жатты; зауыт моржасы, сарай, атсыз арбасы, дауыстаушы сияқты нәрселері пайда болып жатыр. Сұмдық, еш уақытта түзеуге болмайды». Сол жылы тағы бір жерінде мынандай сөз жазған: «Кеше күзгі жыртылған қара топырақты сүдігірмен келе жаттым. Әзірше көзге айдалған қара топырақтан басқа бір тал көгерген шөп көрінбейді. Бір мезгілде жиектегі шаңдатқан жолдың бойынан бір шоқ «татар» көрдім. Паясы үшеу екен: біреуі сынып, кірленіп ұйпалақтанған ақ гүл салбырап тұр; енді бірі о да сынған, қара топыраққа былғанған, сабағы сынып, балшық боп қалыпты; үшінші паясы бүйірге қарай қисайып тұр, бірақ шаңданып қарайғанмен, әлі тірі, ортасы болмашы қызарады. Сол кезде Қажымұрат есіме түсті. Жазғым келеді. Ақтық өмір қалғанша тырысып бағады. Осынша кең даладағы шалғын шөптен жалғыз ғана өзі қалыпты. Алдыңғы бірінші, екінші сынық гүлге «тамаша жаратылыс» өмірін сүйеу көзімен қарайды. Оның өз бетімен өскендігі, бүтіндігі, көріктілігі мұның жүрегін тербетеді» [5, 403-6]. Бұл күнделіктегі үзінді 1933 жылы Алматыда 164 бет көлемінде басылып шыққан орта, орталау мектептің 6-сыныбына арналған «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» деп аталатын оқулықтан алынып отыр. Аталмыш оқулық жазушының елу томдық академиялық

толық басылымының 7-томына ешбір өзгеріссіз сол қалпында ұсынылды. Оқулықтың «Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті (1870 жылдар мен 1905 жылдар арасы) деген екінші тарауында Л.Н.Толстойдың өмірі мен шығармашылығына тоқталып, «Қажымұрат» шығармасына талдау жасалған. Әуезовтанушы, ғалым Талатбек Әкім осы оқулыққа жазған ғылыми түсініктемесінде оқулықты үш автор болып жазғанымен жетекшілікті М.Әуезовтің өзі жасағандығын айтады. Авторлардың бірі Молдағали Жолдыбайұлы мен Әлібек Қоңыратбаев. Кітаптың жазушы мұрағатында төлнұсқа ретінде сақталған бір данасында қайсысы қай тақырыпта жазғандары көрсетілген екен. Л.Н.Толстойдың өмірі мен шығармашылығын жазушы, сыншы, аудармашы Ә.Қоңыратбаев жаған [5, 481-б].

Лев Толстой «Қажымұрат» повесін әдеби шығармашылығының кемелденген шағында 1896 жылы жаза бастады, шығарма жазушы қайтыс болғаннан кейін оның жарық көрмеген бірқатар еңбектерімен қоса 1912 жылы ғана жарияланды [6].

Повестің басты кейіпкері, 1851 жылы орыстардың жағына өтіп, Шәмілдің тұтқынында қалған отбасын құтқару үшін тауға қашып, мерт болған Шәміл набиы тарихи тұлға Қажымұраттың өмірі туралы туынды. Екі туынды да нақты тарихи оқиғалар негізінде жазылып, тарихи және көркем шындықты сабақтастыра отырып, еркіндік үшін күрескен тұлғаның рухани болмысын айқындайтын реалистік повесть ретінде бағаланады.

Лев Николаевич Толстой – әлем әдебиетінің ең ұлы гуманист жазушыларының бірі. Оның «Қажымұрат» повесі – адам мен билік, еркіндік пен зорлық, ар мен намыс тақырыптарын терең философиялық деңгейде бейнелеген шығарма. «Қажымұрат» повесінің негізінде І Николай заманында Кавказда болған шынайы тарихи оқиға суреттеледі. Толстой бұл шығармасын жазу барысында көптеген тарихи құжаттарды пайдаланған: хаттар, күнделік жазбалары, деректік очерктер мен ресми мәліметтерге сүйенген. Оның қолында Чернышев пен Воронцовтармен жазысқан Николайдың хаттары, сондай-ақ Николайдың өз қолы қойылған баяндама-құжаттар болған [5, 404-б]. Осы тарихи деректер І Николай, Чернышев, Воронцов және басқа да сол кезеңдегі белгілі тұлғалардың бейнесін шынайы әрі нанымды етіп көрсетуге Толстойға зор мүмкіндік берген.

Л.Толстойдың «Қажымұрат» повесіндегі басты кейіпкер – қиын таңдаудың құрбаны болған, соңына дейін күресіп, өз сеніміне адал қалған қайсар тұлға. Оның рухының беріктігіне таңданбау мүмкін емес. Жазушы Қажымұрат бейнесі арқылы отбасы мен жақын жандардың адам өміріндегі айрықша маңызын терең көрсетеді. Қандай ауыр жағдай болса да, адам баласы рухын түсірмей, ар-намысына берік болуы керектігін аңғартады.

Повесте таулықтардың өмірі, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жан-жақты суреттеледі. Бір қырынан кавказдықтар қатал мінезді, ержүрек

халық ретінде бейнеленсе, екінші қырынан мейірімді, адал, намысшыл жандар ретінде көрініс табады. Осылайша, автор олардың болмысын қарама-қайшылықта емес, тұтас әрі шынайы сипатта ашады.

Қажымұрат қатыгез, қатаң мінезді кейіпкер ретінде бейнеленгенімен, жазушы оны жатсынбай, керісінше, іш тарта суреттейді. Қажымұраттың бүлікшіл әрекеті – жеке тұлғаның еркіндігі мен ар-намысын қорғауға бағытталған күрес. Ол Шамильдің қатал билігіне де, орыс патшалығының отаршылүстемдігіне де мойынсұнбайды. Лев Толстой кейіпкерді трагедиялық бунтарь ретінде бейнелейді: ол рухани тұрғыдан жеңілмегенімен, тағдыр тәлкегіне ұшырайды. Соған қарамастан, оның қарсылығы моральдық биіктікке жеткізеді – ол ешкімге құл болмай, азат рухымен қаза табады. Қажымұрат – екі саяси күштің қыспағында қалғанымен, ешқайсысына бағынбаған қайсар тұлға. Оның бүлігі – отбасы, ар-намыс және еркіндік жолындағы жанқиярлық күрес.

М.Әуезовтің «Қараш-Қарашоқиғасы» мен Л.Толстойдың «Қажымұрат» повестерін жақындастыратын басты ерекшелік – тарихи шындық пен адам тағдырының өзара сабақтастықта суреттелуі. Екі қаламгер де нақты өмір оқиғаларын көркемдік негізге ала отырып, кейіпкерлердің күрделі тағдыры арқылы әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздіктің зардаптарын көрсетеді, адам еркіндігі мен ар-намыс мәселесін алдыңғы қатарға шығарады. Осы үндестіктерді негізге ала отырып, аталған шығармалардағы кейіпкерлер тағдыры мен идеялық-көркемдік ұқсастықтарды салыстыра қарастыруды мақсат еттік.

М.Әуезов шығармаларының мазмұнына үңілгенде, олардың қазақ халқының тарихындағы маңызды кезеңдермен тығыз байланыста өрбитінін байқауға болады. «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Бақтығұл бейнесінің негізінде өмірде болған тарихи тұлға – патша өкіметінің озбырлығына қарсы тұрғаны үшін түрмеге қамалып, кейін жер аударылған Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұл Жылқайдаровтың тағдыры жатыр. Повесть оқиғасы қазақ даласындағы нақты өмір шындығынан бастау алып, жазушының сол кезеңдегі қоғамдық жағдайға қатысты өзіндік пайымы мен көркемдік көзқарасы арқылы өрбіген [7, 265-6].

Л.Толстой бұл туындысында тарихи оқиғаларды ғана емес, адамзат рухының мәңгілік үлгілерін, яғни архетиптерді көрсетеді. Кейіпкер Қажымұрат бейнесі арқылы жазушы батырлық, еркіндік, құрбандық және рухтың мәңгілігі сияқты түрлі идеяларды ашады. Повестегі басты кейіпкер Қажымұрат – адам мен билік, еркіндік пен зорлық, өмір мен өлім арасындағы мәңгілік күрестің көрінісі. Бұл образды талдау арқылы біз Толстойдың гуманистік философиясын және мәңгілік архетиптік бейнелерді танимыз. Қаһармандар өздері қорғансыз деп санағандарды қорғауға шығады. К.Юнг бойынша, ұжымдық бейсаналық жаппай санада белгілі бір көріністер арқылы білдірілуі мүмкін, яғни жалпыадамзаттық түпнұсқалар – архетиптер арқылы. Әр түрлі халықтарда әр дәуірде олар детальдарында едәуір өзгеруі мүмкін, бірақ базалық әмбебап құрылымын жоғалтпайды. Орыс мәдениетінде қаһарман архетипінде жауынгерлік қыры

басым, сондықтан алғашқы қаһарман бейнелері батырлар мен жауынгер князьдар ретінде көрінді. Уақыт өте келе оларға солдат пен казак бейнелері қосылды» [8]. Сол казак бейнелерінің бірі Қажымұрат.

Батыр архетипі – әлем әдебиетінде ең көне әрі кең тараған үлгі. Бұл бейне адамның әділет пен ар-намыс жолындағы күресін білдіреді. Қажымұрат – дәл осындай батырдың айқын бейнесі. Ол әділдік пен намыс үшін соғысты, өз халқын, отбасын қорғау жолында бәріне қарсы тұра білді және өлімге мойымай, соңына дейін ерлік танытты. Жалпы батыр архетипі – сыртқы жеңіс емес, ішкі рухани ерліктің белгісі сияқты. Бұл Толстойда физикалық күш емес, адамгершілік қайсарлықтың символы ретінде көрінеді. Л.Толстой үшін Қажымұраттың нағыз жеңісі – рухының сынбауында. Ал Бақтығұл болса, бай-манаптардың зорлығына қарсы шықты, өзінің намысы мен інісінің кегін қорғады (екінші нұсқа), жалғыз болса да қарсылық көрсете алды.

Батыр архетипі М.Әуезовте дәстүрлі эпостық батыр емес, қоғамдық әділетті іздеген қарапайым адам ретінде көрінеді. Бұл тұрғыда Бақтығұл – Қобыланды мен Алпамыс архетиптерінің заманауи, әлеуметтік бейімделген жалғасы. К.Юнгтің «ұжымдық бейсаналық» концепциясында әдеби кейіпкер халықтың тарихи жадында сақталған архетиптік ұғымдармен сабақтас көркем тұлға ретінде қарастырылады [9, 110-б.]. Бұл тұжырым Бақтығұл бейнесінің де терең архетиптік сипатқа ие екенін аңғартады.

Құрбан архетипі – адамзат тарихында жоғары мақсат жолында өзін құрбан ету идеясына негізделеді. Ол өз өмірін жоғары моральдық мақсат үшін құрбан етуге дайын тұлғаны бейнелейді.

Қажымұраттың басты мақсаты – отбасын қорғау және ар-намысын сақтау жолында өз өмірін қиюға дайын. Бірақ оның жолы билік пен зорлықтың арасында үзіліп, ол өлімге апаратын шешім қабылдайды. Оның өлімі – жеңіліс емес, рухани тазару мен мәңгі еркіндік. Осы тұрғыдан алғанда, Қажымұрат – Прометей, Сократ сияқты әлемдік құрбандық архетиптерінің қатарында. Ол зұлымдыққа қарсы шыққан, бірақ сол үшін өмірін қиған рухани батыр.

Ал Бақтығұлдың жанкештілігі оның соңғы әрекеті – зорлыққа қарсы соңғы күресі. Ол Жарасбайды өлтіру арқылы әділет орнатқысы келеді, бірақ қоғам оны қабылдамайды. Сөйтіп, ол әлеуметтік жүйенің құрбанына айналады. Жарасбай өлімі – жеке адамның трагедиясы ғана емес, қоғамдық әділетсіздіктің айғағы. Осы тұрғыдан Бақтығұл Қажымұрат сияқты құрбан архетиптерімен үндеседі.

Л.Толстойдың философиясында басты құндылық – рух еркіндігі. Қажымұрат – билікке, дінге, тіпті тағдырға да бағынбайтын еркін адам. Ол бірде Шамильге, бірде орыс билігіне қарсы тұрады, бірақ ешқайсысына қызмет етпейді. Бұл архетип – жеке тұлғаның ар-ождан алдындағы жауапкершілігі мен еркіндігі. Ол – мифтегі кейіпкерге жақын тұлға: айрықша батыр, өр, айлакер, дене бітімі мықты тау адамы. Ол таудың аңызға айналған патшасы болар еді, бірақ тағдыр оны екі оттың ортасына тастайды – Шамиль мен орыстар арасындағы тар жолда қалдырады. Толстой оны

тікенекті репеймен салыстырады: қай топыраққа түссе де өсетін, өмірден айырылмас үшін бар күшімен жармасатын, бірақ ақыры бәрібір жұлынып тасталатын өсімдік. Бұл – бостандық рухының архетипі. Ол рух ешқашан тұтқында өмір сүре алмайды, сырттай мойындағандай болса да, ішкі еркіндігін бермейді.

Бақтығұлдың бүкіл өмірлік ұстанымы – еркіндік пен ар. Ол қоғам заңына емес, өзінің ішкі әділдік сезіміне бағынады (бірінші нұсқасы). Жазушы оны сыртқы еркіндікке жете алмаса да, рухани еркін адам ретінде көрсетеді. М.Әуезовтің еркін адам архетипі – бұл жеке тұлғаның ар-ождан алдындағы адалдығы. Әлем әдебиетінде бұл бейне Гамлет, Фауст, Сантьяго (Хемингуэй) сияқты кейіпкерлерде де кездеседі. Барлығының ортақ қасиеті – бұл адамның ішкі сеніміне адалдығы және рухтың тәуелсіздігі.

Қажымұрат пен Бақтығұл еркіндікке ұмтылып, тек өздеріне тән мінез-құлқымен ғана шектелмей, қоғам мен билікке қарсы тұру арқылы өз ұстанымдарын білдіреді. Бұл архетип арқылы авторлар жеке адамның моральдық және рухани тәуелсіздігі қоғамның қысымы мен дәстүрлік нормаларымен қалай сынаққа түсетінін көрсетеді. Толстой мен Әуезов кейіпкерлерінде еркіндік тек сыртқы деңгейде ғана емес, ішкі, рухани деңгейде де көрінеді: тағдырдың, биліктің немесе билік қысымының алдында рух ешқашан тұтқында болмайды. Бұл архетиптің басты ерекшелігі – адамның әрекеті тек өз қалауы бойынша емес, ар-ождан мен моральдық принциптерге сай жүзеге асуы; еркіндік пен адалдық рухани таңдау мен моральдық жауапкершілік арқылы айқындалады. Сонымен қатар, Қажымұрат пен Бақтығұл тек жеке еркіндікті іздемей, өздерін қорғау, жақындарын сақтау және әділдік орнату мақсатында әрекет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, бұл архетип жеке еркіндік пен әлеуметтік міндет арасындағы тұрақты күресті көркем бейнелейтін әдеби құрылым болып табылады.

Повестің соңында Қажымұраттың өлімі жай ғана қаза емес, рухани қайта туу ретінде суреттеледі. Ол шындық үшін күрес жолында мерт болғанымен, оның рухы мәңгі өмір сүретінін көрсетеді. Л.Толстой мұны чертополох (тікенекті шөп) бейнесі арқылы береді. «Гүлді жұлдарда қаншама қайрат жұмсағанымды еске алып: «Сірә, тірлік дегенде тіресерлік күш, қажырлы қуат бар-ау, деп ойладым мен ішімнен. Гүл екең гүлдің де бар айбармен қорғанып, өлсе де оңай берілмегенін көрмеймісің» [10, 3-б], – деп повестің басында тікенек шөпке түскен назарын осылай білдіреді. Сынып қалғанымен, тіршіліктің иісін сақтаған тікенек – Қажымұраттың символы. Осы арқылы жазушы рухтың мәңгі өмір сүретінін, ал зұлымдық пен биліктің өткінші екенін дәлелдейді. Бұл архетип – әлем әдебиетінде мәңгі өмірдің, рухтың өшпес күшінің белгісі.

Қажымұрат бейнесі – бірнеше рет «өліп», әр жолы рухани тұрғыдан қайта жаңғырып отыратын тұлға. Алайда соңғы сәтінде ғана оның өмір жолы біржола үзіледі. Алғашқы «қайта туу» кезеңі Қажымұрат еркін, тәуелсіз мінезді тұлға ретінде Шамильдің қатал билігіне мойынсұнғысы келмейді, Шамиль одан күдіктеніп, сатқын деп жариялағаннан кейін басталады. Осы

оқиғадан соң Қажымұрат туған ауылын тастап, орыс жағына өтуге мәжбүр болады. Ол отбасынан қол үзіп, елінің көзінде абыройынан айырылып, болашағынан күдер үзеді. Таулықтар үшін ол – тірі өлікпен тең. Алайда ол рухани тұрғыдан сынбайды. Керісінше, қайта серпіліп, жаңа болмыспен өмірін жалғастырады: оның ендігі мақсаты – кек алу және ұлын құтқару. Ол орыстың салт-дәстүріне бейімделгенмен, ішкі дүниесінде баяғы өр рухын сақтап қалады.

Екінші рет өлуі – орыстардың лагерінде болады. Бұл жерде ол еркін таулық адам ретінде өз қалпын жоғалтады: бақылауда болады, біреуден көмек сұрауға мәжбүр болады, тұтқын сияқты күй кешеді. Бірақ Қажымұрат осы қиындықтарға қарамастан, өзінің адамдық қасиеті мен намысын сақтап қалады. Ол жалбақтамайды, өзін тең ұстайды, күш-қуаты мен қарапайымдылығы арқылы бәрін баурап алады. Тіпті Воронцов та, солдаттар да бір нәрсені сезеді: бұл адам олардың бәрінен де жігерлі, бәрінен де шынайы. Ол өз өмірін ішкі еркіндік арқылы қайта табады – ал бұл еркіндікті ешкім тартып ала алмайды.

Содан кейін орыстардың өзін алдағанын, ұлын қайтармайтынын, тек пайдаланып, ақырында өлтіретінін түсінген сәтте, орыстардың одақтасы ретінде тағы да «өледі». Міне, дәл осы жерде ең қуатты қайта туу жүзеге асады: ол қашуға, аты мен арын, еркіндігін болса да бірнеше сағатқа қайтарып алуға бел буады. Бұл енді есепшіл саясаткер емес, өзгенің емес, өз болмысы ретінде өлуді таңдаған таза жауынгер. Жараланып жатса да, орнынан тұрып, қанжарын алып, жауға қарсы шабуылдайды. Бар күшімен шайқасып, ақыры құлағанша күреседі. Тіпті басы кесіліп, қаптың ішінде жатқанда да, Толстой оның жүзінде тірі кезінде жиі көрінетін «балалық, мейірімді» бейне қалғанын жазады. Ол берілген жоқ, повесть басындағы репейник сияқты: оны шапты, таптады, бірақ бәрібір өз өмірін қалай да болса қорғап қалды.

Қажымұраттағы өлім мен қайта туу идеясы адамның өмірі тек оның денесі мен қоғамдағы орнымен өлшенбейтінін көрсетеді. Адамның басты күші – қанша қиындық көрсе де, сынбай, қайтадан алға ұмтыла білуінде. Ол үш рет өледі (Шамильдің гореці ретінде, орыстарға өтініш айтушы ретінде, олардың одақтасы ретінде) және әр жолы бұрынғысынан да таза, адал, еркін болып қайта туады. Бұл – Толстойдағы ең қуатты идеялардың бірі: адамды өлтіруге болады, бірақ егер ол соңына дейін ішкі шындығына адал болса, оны жеңу мүмкін емес. Қажымұрат – осының бір көрінісі.

Ал, Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі – адам тағдыры, әлеуметтік әділет пен рухани ояну тақырыптарын терең қозғайтын туынды. Жазушы бұл шығармасы арқылы қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен адамдық намыстың күресін көркем бейнелейді. М.Әуезовтің көптеген туындыларын орыс тіліне аударған А.Пантиелев «Племя младое» жинағына жазған алғысөзінде былай дейді: «Әуезов поэтикасы Л.Толстой, Ф.Достоевский, М.Горький тәрізді бірде-бір ұлы шебердің поэтикасымен ұқсас емес. Әуезов көркемдіктің бүтін әлемінен тәлім алды және оны өзінің көркемдік ұстаханасында қыздырып, балқытып, қорытып, бабына

келтіріп, өзіндік амал тәсілдерін қолданды...» [11, 296-297-б]. Жалпы жазушы повестің өзегінде өлім мен әділдік архетиптер көрінісін ерекше амал тәсілдер арқылы жеткізе білген.

Басты кейіпкер Бақтығұлдың өмір жолы – әділетсіздік пен езгінің құрбаны болған қарапайым халық өкілінің тағдыры. Оның інісі Тектіғұлдың өлімі (екінші нұсқасында) – зұлымдық пен сатқындықтың нәтижесі ғана емес, қоғамдағы әділетсіз жүйенің символы. Осы өлім арқылы автор адам баласының намысы мен рухының оянуын көрсетеді. Бақтығұл кейін өзіне қорған болам деген Жарасбайдың сатқындығын көріп, оны өлтіруі – жай кек алу емес, әділдіктің қалпына келуі, рухани тазару актісі ретінде сипатталады.

М.Әуезовтің суреттеуінде өлім – бұл ақиқаттың ашылуы, әділетсіз өмірдің аяқталуы, ал әділдік – жаңа рухтың, жаңа сана мен еркіндіктің бастауы. Бақтығұлдың тағдыры арқылы жазушы халықтың ішкі жан күйзелісін, оның әділдікке ұмтылысын терең бейнелейді. «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі өлім мен әділдік архетиптері – тек жеке адамның тағдыры емес, бүкіл халықтың рухани оянуының көрінісі. Мұхтар Әуезов өлімді – зұлымдықтың соңы, ал әділдікті – адамдық ар мен намыстың мәңгілік құндылығы ретінде суреттейді. Л.Толстой мен М. Әуезов өз дәуірінің болмысын көркем туындылары арқылы шынайы суреттеп, әдебиет тарихынан айрықша орын алған қаламгерлер. «М.Әуезов ең алдымен ұлттық сөз өнеріндегі барлық құндылықтарды терең мағыналық контекстерге, көркемдік сөзге, эстетикалық дискурске айналдыра алды» [12, 61-б] деген пікірге сүйене отырып, жазушының бұл туындысын қазақ халқының рухани болмысын, тарихи жадын және ұлттық дүниетанымын көркем бейнелер арқылы танытып, ұлттық мәдениет пен эстетикалық танымның өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын шығарма ретінде бағалауға болады.

Қорытынды

Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» мен Лев Толстойдың «Қажымұрат» повесін идеялық және архетиптік тұрғыда салыстыра талдау қазақ және орыс әдебиеттері арасындағы рухани үндестікті айқын көрсетеді. Екі шығармада да тарихи кезеңнің күрделі әлеуметтік шындығы, отарлық қысым мен әділетсіздік мәселесі терең бейнеленген.

Л.Толстой мен М.Әуезов кейіпкерлері – тек жеке тұлғалар ғана емес, өз дәуірінің трагедиялық бейнесін жинақтаған типтік образдар. Қажымұрат пен Бақтығұл тағдыры арқылы адам мен билік арасындағы қайшылық, еркіндікке ұмтылыс, намыс пен ар-ождан мәселесі көркемдік шешімін табады.

Бақтығұл бейнесі қазақ әдебиетіндегі еркіндік пен әділет жолындағы күресті танытатын көркем тұлғалардың қатарынан орын алады. Қажымұрат пен Бақтығұл адам рухының сынбас, мәңгі еркіндікке ұмтылған бейнесі. Бұл образдарды өзара сабақтастыратын басты ерекшелік – әлеуметтік әділетсіздікке қарсылық білдіруі және өздерінің адамгершілік

ұстанымдарынан бас тартпауға талпынысы. Бақтығұлдың да қалыптасқан ортаға қарсы әрекеті оның еркіндікке, әділетке деген ұмтылысынан туындайды. Сондықтан кейіпкер бейнесінен ұлттық сипатпен бірге адамзат әдебиетіне ортақ тұлғалық ерекшеліктерді де көруге болады. Оның басынан өткен ауыр жағдайлар, жалғыздықта күресуі және сол күрестің трагедиялық сипат алуы жапа шеккен тұлға, жалғыз күрескер және трагедиялық қаһарманға тән белгілерді танытады.

Сонымен қатар, екі қаламгердің көркемдік әдісінде айырмашылықтар болғанымен, олардың идеялық өзегі ортақ: адамдық қадір-қасиетті қорғау, әділет іздеу және рухани еркіндікке ұмтылу. Толстой тарихи-эпикалық кең тыныспен суреттесе, Әуезов ұлттық психология мен әлеуметтік шындықты терең ашады.

Осылайша, аталған шығармаларды салыстыру қазақ және орыс әдебиеттерінің идеялық сабақтастығын ғана емес, олардың архетиптік ортақтығын да дәлелдейді. Бұл туындылар ұлттық әдеби шеңберден шығып, әлемдік гуманистік ой-пікірдің биік үлгісіне айналған көркем мұра болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5т. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.

[2] Бердібаев Р. Суреткер ерлігі // Қазақ әдебиеті. – 1987, 18 қыркүйек. – N 38.

[3] Мұхтар Әуезов әлемі. – Алматы: Ғылым, 1997. – 347 б.

[4] Әмірбаева Ш., Қонаев Д., Пірәлі Г. М.Әуезов пен Д.Раджаби шығармалары: әдеби байланыс, жалпы мәдени мұра // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. – 2024, Том 75. – Б. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75>

[5] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 7-т. – Алматы: Ғылым, 2002. – 504 б.

[6] Салауат Кәрім. Лев Толстой және Кавказ.

[7] Жұртбай Т. «Бесігінді ая!..» (Ойтолғау: құпия құжаттар мен тағдырлы деректер). (Екі кітаптан тұрады). Бірінші кітап. – Алматы: Атамұра, 2024. – 256б.

[8] Хоружая С.В., д.ф.н., доцент, профессор кафедры истории и политологии Кубанского государственного аграрного университета имени И.Т.Трубилина, Салчинкина А.Р., к.и.н., доцент кафедры истории и политологии Кубанского государственного аграрного университета имени И.Т.Трубилина / Архетипические основы образа героя-казака в годы кавказской войны. <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-obraza-geroya-kazaka-v-gody-kavkazskoy-voyny>

[9] Иваницкий А.И. Архетипы Гоголя. Литературные архетипы и универсалии. – Москва, 2001. – 280с.

[10] Толстой Л. Қажымұрат: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1981. – 168 б.

[11] Кунаев Д. Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур. – Алматы, 2021. – 424с.

[12] Пірәлі Г., Қонаев Д., Әмірбаева Ш. Ресей мұрағаттарындағы мұхтартану: тарих, теория, ғылыми дискурс // Керуен. – 2023. – № 2, Том 79. – Б. 55-65. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04>

REFERENCES

[1] Áuezov M. Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jınaǵy [The Complete Collection of Works in Fifty Volumes]. 5 t. – Almaty: Gylym, 2001. – 376 b. [in Kaz.]

[2] Berdibaev R. Sýretker erligi [The courage of a writer]// Qazaq ádebieti [Kazakh Literature]. – 1987. – № 38 (18 qyrkúiek). [in Kaz.]

[3] Múhtar Áuezov álemi [The world of Mukhtar Auezov]. – Almaty, 1997. – 347 b. [in Kaz.]

[4] Ámirbaeva Sh., Qonaev D., Piráli G. M.Áuezov pen D. Radjabi shyǵarmalary: ádebi bailans, jalpy mádeni mura [M.Auezov and D.Radzhabı's works: literary connections and shared cultural heritage] //Abylai han atyndaǵy QazHQ jáne ÁTU Habarshysy [Bulletin of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages] . – 2024. – № 4, Tom 75. – B. 1–13. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75>. [in Kaz.]

[5] Áuezov M. Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jınaǵy [The Complete Collection of Works in Fifty Volumes] . 7-t. – Almaty: Gylym, 2002. – 504 b. [in Kaz.]

[6] Salaýat Kárim. Lev Tolstoi jáne Kavkaz [Leo Tolstoy and the Caucasus]. Retrieved from <https://adebiportal.kz/kz/news/view/salauat-karim-lev-tolstoi-zane-kavkaz10000793>. [in Kaz.]

[7] Jurtbai T. Beýaq [Beyuak]. – Almaty, 1990. – 303 b. [in Kaz.]

[8] Horujaya S.V., d.f.n., dotsent, professor kafedry istorii i politologii Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta imeni I.T. Trubilina, Salchinkina A.R., k.i.n., dotsent kafedry istorii i politologii Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta imeni I.T. Trubilina. Arhetipicheskie osnovy obraza geroia-kazaka v gody Kavkazskoi voiny [Archetypal foundations of the Cossack hero in the years of the Caucasian War]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-obraza-geroya-kazaka-v-gody-kavkazskoy-voyny>. [in Rus.]

[9] Ivanitskiy A.I. Arhetipy Gogolia. Literaturnye arhetipy i universalii [Gogol's archetypes: Literary archetypes and universals]. – Moskva, 2001. – 280 s. [in Rus.]

[10] Tolstoi L. Qajymurat: Povester men áńgimeler [Khadzhi-Murat: Novellas and stories]. – Almaty: Jalyn, 1981. – 168 b. [in Kaz.]

[11] Qunaev D. Muhtar Auezov i vzaimosvıaz literatur [Mukhtar Auezov and literary interconnections]. – Almaty, 2021. – 424 s. [in Rus.]

[12] Piráli G., Qonaev D., Ámirbaeva Sh. Resei muraǵattaryndaǵy múhtartanu: tarih, teoria, ǵylymi diskurs [Mukhtartanu in Russian archives: history, theory, and scientific discourse]// Kerýen. – 2023. – № 2, Tom 79. – B. 55–65. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04> [in Kaz.]

М. АУЭЗОВ И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ИДЕЙНЫЕ И АРХЕТИПИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

* Болсынбаева А.Ж.¹, Ханкей Е.²

*^{1,2} Институт литературы и искусства имени Мухтара Ауэзова
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье образ Бактыгула в повести Мухтар Ауэзова «Выстрел на перевале Караш-Караш» рассматривается в сравнительно-типологическом аспекте в сопоставлении с повестью Льва Толстого «Хаджи-Мурат». В центре исследования – выявление архетипических моделей героя, жертвы и свободной личности. Актуальность работы обусловлена необходимостью интерпретации образа Бактыгула не только как представителя конкретной историко-социальной реальности, но и как одного из универсальных героических типов мировой культуры. Анализ созвучий архетипов героя в казахской и русской литературах позволяет раскрыть общечеловеческое содержание национального образа, что представляет значительный интерес для современной сравнительной литературоведческой науки.

Цель исследования – выявить архетипические основы образа Бактыгула и сопоставить его в идейно-психологическом аспекте с параллельными персонажами русской литературы, в том числе с образом Хаджи-Мурата.

В ходе исследования были использованы методы сравнительного литературоведения и типологического анализа. В результате анализа установлено, что борьба Бактыгула за справедливость, его гуманистическая сущность как представителя народа, находящегося в условиях социального угнетения, а также внутренняя драма личности, противостоящей системной несправедливости, рассматриваются в содержательной и типологической взаимосвязи с образом Хаджи-Мурата из повести Льва Толстого «Хаджи-Мурат». Проведенное сопоставление позволяет обосновать положение о том, что образ Бактыгула занимает место не только в национальной литературной традиции, но и в системе универсальных героических моделей мировой словесности.

Теоретическая значимость исследования заключается в расширении возможностей осмысления концепции героя в казахской литературе в контексте мирового литературного процесса. Практическая значимость определяется возможностью использования полученных результатов в курсах литературоведения высших учебных заведений, на специальных семинарах и в рамках дисциплин по сравнительному литературоведению. В заключение образ Бактыгула интерпретируется как универсальный духовно возвышенный герой, противостоящий социальной несправедливости и предпочитающий общественный идеал личным интересам.

Ключевые слова: архетип, компаративистика, универсальность, литературная традиция, духовный, свобода, концепция, историческая правда

M.AUEZOV AND RUSSIAN LITERATURE: IDEOLOGICAL AND ARCHETYPAL ASPECTS

* Bolsynbayeva A.Zh.¹, Khankey Y.²

*^{1,2} Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auevov
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the image of Baktygul in the novella “*Shot at the Karash-Karash Pass*” by Mukhtar Auevov from a comparative-typological perspective, juxtaposing it with Leo Tolstoy’s *Hadji Murat*. The study focuses on identifying the archetypal models of the hero, the victim, and the free individual. The relevance of the research lies in the need to interpret Baktygul not only as a representative of a specific historical and social reality, but also as one of the universal heroic types in world culture. An analysis of the correlation of heroic archetypes in Kazakh and Russian literatures makes it possible to reveal the universal human dimension of the national image, which is of particular significance for contemporary comparative literary studies.

The aim of the study is to identify the archetypal foundations of the image of Baktygul and to compare it, from an ideological and psychological perspective, with parallel characters in Russian literature, including the figure of Hadji Murat.

The study employed the methods of comparative literary studies and typological analysis. The findings demonstrate that Baktygul’s struggle for justice, his humanistic essence as a representative of a socially oppressed people, and the inner drama of a personality resisting systemic injustice are examined in substantive and typological correlation with the image of Hadji Murat. The comparison substantiates the argument that Baktygul occupies a place not only in the national literary tradition but also in the system of universal heroic models of world literature.

The theoretical significance of the research lies in expanding the possibilities for interpreting the concept of the hero in Kazakh literature within the broader context of the global literary process. Its practical significance is determined by the potential application of the findings in university-level literature courses, specialized seminars, and comparative literature curricula. In conclusion, Baktygul is interpreted as a spiritually elevated universal hero who confronts social injustice and prioritizes the public ideal over personal interests.

Keywords: archetype, comparative studies, universality, literary tradition, spirituality, freedom, concept, historical reality

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 19.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.*

Авторлар туралы мәлімет:

Болсынбаева Аманғайша Жолдыханқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, әуезовтану бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы, Қазақстан. E-mail: bolsynbayeva@mail.ru. ORCID: 0009-0000-9249-018X

Ханкей Ермек – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, әуезовтану бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан. E-mail: yermek.khankey@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8879-8461

Информация об авторах:

Болсынбаева Амангайша Джолдыхановна – ведущий научный сотрудник отдела ауэзововедения Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук. Алматы, Казахстан. E-mail: bolsynbayeva@mail.ru. ORCID: 0009-0000-9249-018X

Ханкей Ермек – ведущий научный сотрудник отдела ауэзововедения Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук. Алматы, Казахстан. E-mail: yermek.khankey@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8879-8461

Information about the authors:

Bolsynbayeva Amangaisha Dzholdykhannovna – Leading Research Fellow of the Auezov Studies Department at the Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auezov, Candidate of Philological Sciences. Almaty, Kazakhstan. E-mail: bolsynbayeva@mail.ru. ORCID: 0009-0000-9249-018X

Khankey Yermek – Leading Research Fellow of the Auezov Studies Department at the Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auezov, Candidate of Philological Sciences. Almaty, Kazakhstan. E-mail: yermek.khankey@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8879-8461